

СТАНОВЛЕННЯ НАУКОВИХ УЯВЛЕНЬ ПРО КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНІ ПРИНЦИПИ

О. П. Кучинська,
адвокат, кандидат
юридичних наук, професор,
проректор Національної
школи суддів України

Проблема принципів судочинства є однією з центральних у науці кримінального процесу. Як справедливо зазначала Т. М. Добровольська, «якщо ми хочемо дізнатися, яким є кримінальний процес держави, ми маємо встановити, якими є принципи, які визначають зміст цього процесу» [1, 5].

Дослідження в історичному аспекті наукових уявлень про принципи кримінального провадження має важливе не тільки теоретичне, а й практичне значення, оскільки дає змогу виявити загальну тенденцію розвитку, механізми переходу від однієї системи цінностей до іншої, окреслити шляхи та засоби вдосконалення, а також спрогнозувати подальший розвиток з метою найбільш ефективного забезпечення дотримання прав і свобод особи під час кримінального провадження.

Деякі питання становлення системи принципів кримінального процесу розглядалися у **публікаціях** вітчизняних учених: С. А. Альперта, В. Г. Гончаренка, В. О. Гринюка, Ю. М. Грошевого, В. Т. Маляренка, В. І. Мариніва, І. Є. Марочкіна, О. Р. Михайленка, М. М. Михеєнка, В. В. Молдована, М. О. Ноздріної, В. Т. Нора, З. Д. Смітєнко, В. М. Тертишника, В. П. Шибіко, М. Є. Шумила та інших. Однак у працях вказаних авторів лише започатковано розв'язання цілої низки проблем, багато аспектів все ще залишаються поза увагою науковців.

Таким чином, **метою** цієї статті є аналіз наукових уявлень про кримінально-процесуальні принципи на різних історичних етапах на предмет дослідження процесу становлення наукової думки щодо значення та змісту системи принципів кримінального процесу.

Як відомо, вже за часів первісного суспільства існувала система громадсько-осудних діянь, вчинення яких мало наслідком застосування суворих заходів з боку громади. Жорстоко каралися порушення різного роду заборон (табу). Виникнення приватної власності та формування антагоністичних відносин у період розкладу первісного ладу супроводжувалися поступовим переходом функції охорони нових суспільних відносин до спеціальних органів публічної влади. Водночас із поглибленням класової диференціації суспільства, зміцнення державної влади та виділення спеціального кола осіб, які відповідали за здійснення правосуддя, правові, у тому числі кримінально-правові та кримінально-процесуальні, принципи починають проявлятися більш чітко. Це було властивим вже для правової практики рабовласницького суспільства, класовий характер якого чітко простежувався у нормах кримінального права.

Основоположним принципом рабовласницького суспільства стає нерівність людей. Так, вже Закони Хамурапі (XVIII ст. до н. е.) закріпили принцип нерівності покарань за одні й ті самі злочини для представників різних станів. Принцип станової нерівності утверджений і в інших законодавчих актах давнини: в Законах Ману (II – I ст. до н. е.), Дигестах Юстиніана (VI ст. н. е.) тощо. Визнання і закріплення принципу станової нерівності, уявлення про рабів як «про річ, що говорить»

Досліджено передумови виникнення і процес розвитку наукових уявлень про кримінально-процесуальні принципи на різних історичних етапах розвитку суспільних відносин та становлення науки кримінального процесу.

Ключові слова: принципи, ідеї, кримінальне судочинство

логічно призвело до того, що у сфері кримінальної відповідальності були відсутніми принципи винуватості та персональної відповідальності, оскільки у ряді випадків покаранню за скоєний злочин піддавалися родичі винуватого, а також інші непричетні до справи особи – за принципом кругової поруки.

Але теорія принципів ніколи не залишалася без уваги дослідників: як правильно зазначив О. В. Гриненко, вчення про систему принципів кримінального процесу має глибокі історичні корені [2, 17]. Саме із періодом Давнього Риму деякі дослідники пов'язують виникнення прототипу принципу презумпції невинуватості [3, 6]. Так, давньоримська формула *praesumptio boni viri* (що означає: учасник судового позову вважається таким, що діє сумлінно, поки інше не доведено) застосовувалася стародавніми римлянами разом із ще однією – *ei incumbit probatio qui dicit* (хто стверджує, той і доказує). Водночас, зважаючи на те, що дані формули застосовувалися при розгляді майнових спорів, не поширюючись на справи про скоєння злочинів, вважаємо за необхідне підтримати протилежну позицію науковців [4, 21], які ставлять під сумнів походження кримінально-процесуального принципу презумпції невинуватості з глибин римського права, принаймні того періоду.

Можна сказати, що основи традиційного розуміння справедливості в європейській філософській і правовій традиції заклав Аристотель. Він обґрунтував необхідність відповідності кримінального закону істотному, важливість використання принципів і вимог політичної справедливості при прийнятті законів та в процесі встановлення правил кримінального судочинства. Такі принципи, як рівність всіх перед законом і судом, рівність у розподілі прав і обов'язків, розмірна відплата за вчинки – усі ці аспекти справедливості, сформульовані Аристотелем, і зараз вважаються квінтесенцією справедливого судового розгляду [5, 101].

Уся правова система Стародавнього Світу базувалася на двох суперечливих тезах: з одного боку, усі люди (вільні та раби) визнаються рівно підпорядкованими загальному закону – природному праву; з іншого боку, залежно від народження, походження й належності до громадянства вони підпорядковуються різним правовим режимам.

Західноєвропейські юристи середньовіччя, продовжуючи традиції стародавньої філософії, зробили спробу синтезувати норми на більш високому рівні, а принципи об'єднати в єдину систе-

му права. При цьому за основу вони взяли римські нормативно-правові здобутки, які використовувалися як універсальні та незалежні принципи. Таке нововведення суттєво збагатило вчення про принципи, оскільки саме з цього моменту принципи стали розглядатися як розпорядження, що мали нормативний зміст.

У середні віки система процесуальних принципів продовжила свій розвиток завдяки появі нових принципів та вдосконаленню тих, які вже були описані у працях стародавніх філософів. Так, практичне вираження через закріплення прав і свобод (вольностей) здобула ідея рівності.

Одним з перших історичних нормативно-правових документів, у якому закріплюється ідея рівності всіх перед законом і судом, прийнято вважати Велику хартію вольностей, хоча, встановлюючи обмеження королівської влади, Хартія робила це в основному в інтересах феодалної знаті.

У цілому, як слушно висловився з цього приводу Гарольд Дж. Берман, оригінальність внеску юристів XII століття у наукову думку полягала у такій побудові ними загальних принципів, яка узгоджувалася з доказами та у використанні цих принципів для обґрунтування доказів з метою подальшої екстраполяції. Вони першими серед західних вчених побачили та розробили емпіричні засоби не тільки перевірки загальних принципів, а й використання цих принципів [6, 140].

З початком розпаду феодалного ладу у країнах Західної Європи виник широкий рух проти феодалної католицької церкви, що отримав назву Реформація. Єретика вимагали відновлення ранньохристиянської рівності у відносинах між членами релігійної громади, а також визнання цієї рівності як норми й у суспільних відносинах [7, 191]. Провідною правовою доктриною цього часу була теорія природного права, представниками якої були Г. Гроцій, Т. Гоббс, Дж. Локк, Ш. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо та інші філософи. Ця загальноєвропейська доктрина засновувалася на новому розумінні справедливості та визнавала всіх людей вільними та рівними від природи і наділеними (нею) природними пристрастями і прагненнями, розумом і волею.

У XVII ст. у Західній Європі почалося повалення феодалного ладу. Першою країною, яка успішно здійснила революцію, була Голландія, потім – Англія. У XVIII ст. відбулася війна за незалежність у США і буржуазна революція у Франції. Перебіг цих подій супроводжувався прийняттям ряду доленосних документів, які відіграли важливу роль у подальшому розвитку

прав людини та, зокрема, становленні системи принципів кримінально-процесуального провадження.

Так, справа, розпочата в Англії Великою хартією вольностей 1215 р., була продовжена завдяки прийняттю Акта про краще забезпечення свободи підданого та про запобігання ув'язненням за морями (Habeas Corpus Amendment Act) у 1679 р. Цей документ утілював у собі вимоги про презумпцію невинуватості, дотримання законності під час затримання, швидкого суду та такого, що здійснюється за належною процедурою та за місцем скоєння злочину. Крім того, в ньому було завершено розвиток інституту судової перевірки правильності арештів [8, 78]. Становлення кримінального судочинства у буржуазній Англії було завершено прийняттям 23 жовтня 1689 р. Білля про права, який доповнив вищезгадані положення англійського судочинства нормами про те, що будь-який закон може надходити тільки від парламенту та ніхто, крім парламенту, не може звільняти від дії закону, скасовувати закон чи призупиняти його дію.

Ідеї, сформульовані у Біллі про права, були запозичені американськими колоністами з правової доктрини і практики Англії та успішно впроваджені у перших документах нової держави. Так, у Декларації незалежності США 1776 р. говориться: «... всі люди створені рівними і всі вони наділені своїм Творцем певними невід'ємними правами...» [9, 328]. Під впливом Декларації було прийнято Конституцію США, американський Біль про права 1791 р. та Прокламацію про звільнення рабів 1863 р. Уже в перших поправках до Конституції, а саме – в четвертій, п'ятій, шостій та восьмій, містилися норми кримінально-процесуального характеру, які закріплювали гарантії недоторканності особи, законності судового розгляду, положення проти необґрунтованих обшуків та арештів, й інші.

Безпосередній вплив перші американські Біллі про права справили на демократичні процеси в революційній Франції. Після Великої французької буржуазної революції 1789 р. найважливіші права та свободи були сформульовані в Декларації прав людини та громадянина, за основу якої також було взято концепцію школи природного права. Крім того, постатейний аналіз Декларації переконливо свідчить про те, що значна частина положень сучасних міжнародно-правових актів своїм корінням походить саме від неї: були створені умови для забезпечення рівності усіх перед законом та судом; судова влада була відмежована від виконавчої, і як наслідок – чиновники пере-

стали бути суддями у своїх власних справах; місце колишньої феодальної множинності судів та інстанцій зайняла тричленна система судової влади; було проголошено незмінність суддів; ustaleno суд присяжних засідателів.

Наприкінці XIX століття до участі в досудовому розслідуванні в деяких європейських країнах стали допускати адвокатуру, а судове слідство поступово набувало змагального характеру. Таким чином, підсудний з об'єкта дослідження, яким він був у середньовічному процесі, перетворився на сторону, здобувши право на здійснення захисту. Отже, на зміну теорії формальних доказів прийшла теорія вільної оцінки доказів. У цей час відомі правознавці Є. В. Васьковський, А. Ф. Коні, І. В. Михайловський досліджували поняття, природу та сутність таких принципів, як незалежність суддів, законність, рівність тощо. Російський процесуаліст В. О. Рязановський був одним із перших вчених, хто порушив питання про можливість застосування диспозитивності як окремого самостійного принципу кримінального процесу (а не як складової частини принципу змагальності) [10, 22].

Започаткована 1864 р. судова реформа стала значним кроком на шляху розвитку системи кримінально-процесуальних принципів. Її основним здобутком стало закріплення таких принципів, як законність, незалежність суддів, їх рівність між собою та колегіальність. Важливе значення мало проголошення у кримінально-процесуальному праві презумпції невинуватості, відповідно до якої будь-яка особа вважалася невинуватою доти, доки її винуватість не буде доведена вироком суду. При цьому скасовувалася система формальних доказів, які були властивими феодальному праву, а на їх місце прийшла буржуазна система вільної оцінки доказів за внутрішнім переконанням.

Після розпаду Російської імперії, який супроводжувався революційними подіями 1917 р., кримінальний процес та, відповідно, його наукове супроводження зазнали значних змін. У період від березня 1917 р. до квітня 1918 р., коли на більшій частині території України влада контролювалася Центральною Радою, робилися спроби реформувати судочинство на засадах демократичних принципів, притаманних кращим європейським традиціям. Про це красномовно свідчила Конституція УНР, яка, на жаль, так і не набрала чинності. Після проголошення більшовиками у грудні 1917 р. у Харкові на 1 Всеукраїнському з'їзді Рад радянської влади в Україні, на території Східної України визнавалася дія декретів та

інших законодавчих актів радянської Росії. Цим самим було започатковано становлення радянської судової системи, яка проіснувала в Україні до проголошення її незалежною державою.

У перші ж роки радянської влади кримінально-процесуальна наука та практика, з одного боку, спробували перейняти основні засади дореволюційного судочинства. Підтвердженням цього може слугувати перший КПК УРСР, введений в дію у вересні 1922 р., який відтворив багато з ідей та положень Статуту кримінального судочинства 1864 р., у тому числі і систему принципів кримінального процесу. З іншого ж боку, серйозним недоліком науки того періоду стало тотальне заперечення досягнень філософії та юриспруденції попередніх поколінь, унаслідок чого багато з демократичних принципів кримінального провадження були, по суті, замінені «революційною доцільністю».

Описана ситуація, що склалася у кримінальному судочинстві, урешті-решт поставила перед наукою кримінального процесу завдання щодо вироблення такої системи процесуальних принципів, яка була б спроможною детермінувати ефективну кримінально-процесуальну діяльність на усіх її стадіях. Одними з перших, хто з числа науковців серйозно окреслив у радянській процесуальній науці проблему системи принципів кримінального провадження та її вплив на кримінально-процесуальну діяльність, були М. С. Строгович, М. О. Чельцов-Бebutov, М. Л. Якуб та інші.

Система принципів кримінального судочинства на цьому етапі свого розвитку почала перетворюватися з абстрактної категорії на реальний механізм впливу на суспільні відносини, що склалися в галузі кримінального судочинства. Разом із цим, процесуалісти у своїх дослідженнях, розглядаючи питання про систему принципів кримінального судочинства, зустрічалися з об'єктивними труднощами, оскільки система процесуальних, скажімо так, «ідей», що була властивою для судового розгляду, була зовсім не характерною для досудового провадження. У зв'язку з цим визрівало об'єктивне протиріччя між двома групами процесуальних ідей, детермінуючих різні етапи провадження по кримінальних справах.

Потужний поштовх розвитку вчення про систему принципів надало прийняття низки міжнародно-правових документів. Першим міжнародно-правовим документом, який закріпив низку основоположних принципів, у тому числі й у сфері кримінально-процесуальної діяльності, стала Загальна декларація прав людини, прийнята

10 грудня 1948 р. Генеральною Асамблеєю ООН. Європейська конвенція «Про захист прав людини і основоположних свобод», прийнята в Римі 4 листопада 1950 р., розвиваючи положення Декларації та надаючи їм значення імперативних норм, закріпила право кожного на заборону бути підданим катуванню або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню (ст. 3); на свободу та особисту недоторканність (ст. 5); на справедливий публічний розгляд справи у суді у розумний строк, презумпцію невинуватості, вибір мови провадження та перекладача, на захист від обвинувачення (ст. 6) тощо. Аналогічні норми містяться й в Міжнародному Пакті про громадянські та політичні права, прийнятому 16 грудня 1966 р. Резолюцією 2200 (XXI) на 1496-му пленарному засіданні Генеральної Асамблеї ООН.

Зазначені події в міжнародному праві справи мали позитивний вплив і на розвиток наукових уявлень про принципи кримінального провадження у вітчизняній процесуальній науці. Зокрема, у 1952 р. на сторінках журналу «Соціалістична законність» були опубліковані результати наукової дискусії, в якій основна увага приділялася питанням встановлення правової природи принципів та їх взаємодії у рамках єдиної системи [11, 79–82]. При цьому П. А. Лупинська та М. Л. Якуб відстоювали висловлену ними тезу про нормативний характер принципів, а Е. Ф. Куцова пропонувала взяти за основу положення, які містилися у Конституції СРСР. А. Л. Ципкін, продовжуючи наукові дослідження у цьому напрямку, обґрунтував тезу про те, що єдина система принципів охоплює своєю дією усі стадії кримінального процесу, однак кожен з принципів при застосуванні його на окремих стадіях може відрізнятися рядом особливостей [12, 142].

Значна група науковців займалася розробкою практичних питань реалізації системи кримінально-процесуальних принципів. Зокрема, С. А. Альперт надав характеристику принципів публічності (офіційності) [13, 49–60] та об'єктивної істини [14, 42–51]. Ю. М. Грошевий дослідив питання реалізації на практиці положень принципу презумпції невинуватості [15, 84–88]. О. С. Кобліков розглянув важливу проблему забезпечення особи права на захист під час досудового слідства [16].

Вагомий внесок у розвиток вчення про систему принципів кримінального провадження був внесений Т. М. Добровольською з виходом її монографії «Принципы советского уголовного процесса». Безсумнівною заслугою автора було широке використання системного підходу до визначення умов об'єднання принципів в єдину

систему. Крім того, в роботі було зроблено важливий висновок про способи нормативного закріплення принципів, а також надано ґрунтовну характеристику кожного структурного елемента загальної системи [1].

Новітні шляхи реформування судоустрою і судочинства в Україні були окреслені «Концепцією судово-правової реформи в Україні», прийнятою Верховною Радою України 28 квітня 1992 р.

Концепцією передбачалося реформування судових органів, органів розслідування, прокуратури. На першому етапі проведення судово-правової реформи (всього пропонувалося три етапи) стосовно реформування кримінально-процесуального законодавства передбачалося, зокрема, внести зміни і доповнення до КПК України про одноосібний судовий розгляд кримінальних справ, про судову перевірку законності затриман-

ня і тримання особи під вартою, про забезпечення підозрюваному і обвинуваченому права на захист, а також провести інтенсивну роботу з підготовки і прийняття нового КПК України.

Після прийняття у 1996 р. Конституції України до кримінально-процесуального законодавства продовжували вноситися зміни і доповнення, спрямовані на вдосконалення окремих його положень. Демократичні засади кримінального судочинства були значно посилені Законом України від 7 липня 2010 р. «Про судоустрій і статус суддів». Наступним важливим етапом у розвитку вітчизняної кримінально-процесуальної науки, особливо щодо її поглядів на систему принципів кримінального провадження, на наш погляд, буде прийняття нового Кримінально-процесуального кодексу України з врахуванням вимог Основного закону та міжнародних стандартів у галузі прав людини.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА

1. *Добровольская Т. Н.* Принципы советского уголовного процесса / Т. Н. Добровольская. – М. : Юрид. лит., 1971. – 199 с.
2. *Гриненко А. В.* Система принципов уголовного процесса и её реализация на досудебных стадиях : дисс. ... канд. юрид. наук / А. В. Гриненко. – Воронеж, 2001. – 471 с.
3. *Касумов Ч. С.* Презумпция невиновности в советском праве. – Баку, 1984. – 140 с.
4. Курс советского уголовного процесса. Общая часть / под ред. А. Д. Бойкова, И. И. Карпеца. – М. : Юрид. лит., 1989. – 639 с.
5. Антологія лібералізму: політико-правничі вчення та верховенство права / упоряд. : С. Головатий, М. Козюбра, О. Сироїд ; відп. ред. С. Головатий. – К. : Книги для бізнесу, 2008. – 992 с.
6. *Берман Г. Дж.* Западная традиция права: эпоха реформирования / пер. с англ. – М. : МГУ, 1994. – 592 с.
7. История политических учений / под ред. С. Ф. Ке-чекьяна и Г. И. Федькина. – М. : Гос. Изд-во юрид. лит., 1960. – 687 с.
8. *Дерюжинский В. Ф.* Habeas Corpus Act и его приостановка по английскому праву / В. Ф. Дерюжинский. – Юрьев, 1985. – 315 с.
9. Хрестоматія з історії держави і права зарубіжних країн : навч. посіб. для юрид. вищ. навч. закл. і фак. : у 2 т. / за ред. В. Д. Гончаренка. – Т. 2. – К. : Ін Юре, 1998. – 968 с.
10. *Герасимчук О. П.* Диспозитивність та її реалізація потерпілим у кримінальному судочинстві України : дис. ... канд. юрид. наук / О. П. Герасимчук. – К., 2008. – 257 с.
11. Творческая научная дискуссия о принципах советского уголовного процесса // Социалистическая законность. – 1952. – № 6. – С. 79-82.
12. *Цыткин А. Л.* Система принципов советского уголовного процесса // Научные труды Саратовского юридического института ; вып. 1. – Саратов : Коммунист, 1957. – С. 140-145.
13. *Альперт С. А.* Принцип публичности (официальности) и его значение в деятельности советских органов предварительного расследования // Ученые записки Харьковского юридического института ; вып. 9. – Харьков, 1957. – С. 49-60.
14. *Альперт С. А.* Принцип объективной истины в советском предварительном следствии // Ученые записки Харьковского юридического института ; вып. 16. – Харьков, 1962. – С. 42-51.
15. *Прошевий Ю. М.* Питання презумпції невинуватості // Радянське право. – 1958. – № 5. – С. 84-88.
16. *Кобликов А. С.* Право на защиту на предварительном следствии / А. С. Кобликов. – М. : Госюриздат, 1961. – 78 с.

Кучинская О. П. Становление научных представлений об уголовно-процессуальных принципах

Исследованы предпосылки возникновения и процесс развития научных представлений об уголовно-процессуальных принципах на разных исторических этапах развития общественных отношений и становление науки уголовного процесса.

Ключевые слова: принципы, идеи, уголовное судопроизводство

Kuchynska Oksana. Emergence of scientific understanding of criminal proceeding principles

The preconditions of the development and scientific understanding of the criminal procedural principles in different historical stages of social relations and the emergence of science in criminal proceedings are investigated.

Key words: principles, ideas, and criminal proceedings